

İDEOLOJİ KAVRAMINA MARKSİST VE POST MARKSİST YAKLAŞIMLAR: KARL MARKS, ANTONİO GRAMSCI VE LOUIS ALTHUSSER

Zeliha OÇAK*

Özet: İdeoloji sosyal bilimlerde en tartışmalı kavramlardan birisidir. Bunun sebebiyse ideoloji kapsamındaki tanımların mevcut toplumsal koşullar göz önünde bulundurularak bir önceki çalışmaların kritiğinin yapılmasıyla şekillenmiş olmasıdır. İdeoloji bağlamında iletişim çalışmalarının sorunsalı, bireylerin dünyayı nasıl yorumlamaları gerektiğine dair sistematik bilgi sunan ideolojinin kimin çıkarlarına hizmet ettiği. Bilginin nasıl sunulduğu, hangi araçlarla sunulduğu, toplumsal etkisi iletişim çalışmalarının odak noktasıdır. İdeoloji konusundaki temel yaklaşımlar bilginin nasıl dağıtıldığı, bilgiyi alan bireylerin koşulları ve düşünüm şekillerindeki dönüşümler konusunda açıklık getirmeye çalışmaktadır. İdeoloji konusunda en kabul gören tanımlardan birisini Karl Marks yapmıştır. Marks'tan sonra Marks'ın araştırmalarının

* Dr. Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Media Medya Çalışmaları Bölümü, ocak.zeliha@gmail.com

kritiğini yaparak ideoloji ve toplumsal çözümlerler hakkında görüş geliştiren Antonio Gramsci ve Louis Althusser gibi araştırmacılar Post Marksist olarak tanımlanmaktadır. Marks'ın görüşlerine getirdikleri etkin kritikler dolayısıyla Post-Marksizm'in oluşumunda önemli etkisi olan araştırmacılar olarak işaret edilmektedir. Çalışma kapsamında Marksistlerin ve Post-Marksistlerin ideoloji kavramına yaklaşımları karşılaştırılmalı incelenecektir. İdeoloji kavramı bağlamında iki yaklaşımın metodolojik yaklaşımı, gerçeklik, tikel koşullar, çatışma ve dönüşüm konularına yaklaşımları araştırılacaktır.

Anahtar Sözcükler: *İdeoloji, Marks, Gramsci, Althusser, Post-Marksizm*

MARXIST AND POST MARXIST APPROACHES TO THE CONCEPT OF IDEOLOGY: KARL MARX, ANTONIO GRAMSCI AND LOUIS ALTHUSSE

Abstract: Ideology is one of the most controversial concepts in social sciences. The reason for this is that the definitions within the scope of ideology have been shaped by the critique of previous studies by considering the current social conditions. The problematic of communication studies in the context of ideology is that the ideology, which provide systematic information about how individuals should interpret the world, whom interests is serving. How the information is presented, the means by which it is presented, and the social impact issues are the focus of communication studies. One of the most accepted definitions of ideology was made by Karl Marx. After Marx, the researchers such as Antonio Gramsci and Louis Althusser, who criticized Marx, and so developed views on ideology and social analysis, are described as Post Marxists. They have a significant influence on the formation of Post Marxism due to their effective critique of Marx's views. In this study, the approaches of Marxists and Post-Marxists to the concept of ideology will be compared. In the context of the ideology concept, the methodological approach of two fraction, their approach to reality, partial conditions, conflict and transformation will be examined.

Keywords: *Ideology, Marx, Gramsci, Althusser, Post-Marxism*

GİRİŞ

Karl Marks'ın ideoloji konusundaki çalışmalarının sosyal bilimler üzerinde yadsınamaz bir önemi vardır. Geliştirdiği metodoloji, toplumsal çözümlemeleri ve ürettiği kavramlar kendisinden sonraki düşünürlere yeni ödevler vermiştir. Marks'tan sonraki düşünürler Marks'ın görüşlerini inceleyerek ve eleştirerek literatüre katkıda bulunmuşlardır. Marks ile hem fikir oldukları konularla birlikte, Marks'ın çalışmalarında yeterince önem vermediğini düşündükleri *kültür* gibi konularda araştırmalarını ilerletmişlerdir. Marks'tan etkilenerek kültür konusunda toplumsal çözümlemeler yapılması akademik camiada önemli bir kırılma noktasını meydana getirmiştir. Antonio Gramsci ve Louis Althusser gibi araştırmacılar kendilerini Marksist olarak tanımlasalar da toplumsal çözümlemelerini kültür temelli yaptıkları için Marksizm'i ekonomiden koparttıkları gerekçesiyle eleştirilmektedir. Bu eleştiri Marks sonrası araştırmacıları -Post Marksistleri- kültürel indirgemeci olarak tanımlarken, bu araştırmacılar Marksizm'e körü körüne bağlı olmakla ve tikel koşulları değerlendirmemekle suçladıkları dogmatik Marksistleri ekonomik indirgemeci olarak nitelendirmektedir. Bu eleştirilerin muhatapları Gramsci'yi ve Gramsci'yi takip eden Frankfurt okulu düşünürleri ve Louis Althusser gibi düşünürlerdir.

Akademide yaklaşımlar arasındaki tartışmalar metodoloji, gerçeklik konusu ve tikel koşulların değerlendirilmesi kapsamında şekillenmektedir. David Harvey (2013, s.4) ve Werner Bonefeld (1996, s. 179) gibi araştırmacılar, Marksist yorumcuları okumaları ve değerlendirmeleri eksik yaptıklarından ötürü eleştirmektedir. Harvey (2013) Marksizm'in katı sınırlarını sorguya çekmekte ve günün koşullarına göre değerlendirme yapmayan dogmatik Marksizm'i eleştirerek yetersiz bulmaktadır. Giddens (2000, s. 2) Marx'ın çalışmalarının 19 ve 20. yy'le anlamakta çok etkili olduğunu belirtirken bugünkü dünya koşullarının Marks'ın döneminden çok farklı olduğuna dikkat çekmekte ve kontrolümüzde olan bir dünyadan ziyade kontrolümüz dışında ilerleyen bir dünyadan ve koşullarından bahsetmektedir. David Harvey (2013), Marksist düşünümün burjuva iktisadi düşüncesi ile endişe verici şekilde benzer olduğunu belirtirken, Marks'ın yaklaşımının başarısını “dönemin özgül ve tikel koşullarını” (1847-48, ve 1857-58) açık bir şekilde soyutlamasına bağlamakta, geleneksel Marksist yorumcuların bugünün koşullarına uygun bütüncül değerlendirme yapmayıp, sadece sermaye yapısı ve dolaşımı üzerinden değerlendirme yapmasını eleştirmektedir (Harvey, 2013, s.82). Bu bağlamda dogmatik Marksizm'in ideoloji

kapsamındaki değerlendirmeleri dünya gerçekliğini açıklamak konusunda yetersiz bulunmaktadır.

İngiliz kültürel çalışmalar geleneği içerisinde ekonomi ve kültürü analiz ederek çalışan Stuart Hall (1980)- her ne kadar sonradan bu yaklaşımı terk etse de- kültürel çalışmalar da üretim süreci ve sermaye döngüsünün incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. Hall (2008, s. 89) Marks'ın kültür ideoloji dil ve simgesel olan gibi bazı meselelerden hiç söz etmemesinden veya anlamış görünmemesinden ötürü bu konuların kültürel çalışmaların ayrıcalıklı konularını oluşturduğuna değinmektedir. Bu bağlamda değişen toplumsal koşullar araştırmacıları kültür konusunu toplumsal çözümler yaparken dikkate almaya itmiştir. Marks sonrası araştırmacıların Marks'ın tarihsel materyalizm yöntemine kültür konusu dahilinde yaklaşması, metodolojide önemli bir gelişme olmuş ve bu yaklaşım post Marksizm olarak anılmaya başlanmıştır.

Çalışma dahilinde ideoloji kavramı bağlamında Marks'ın yaklaşımı ve Marks sonrası Antonio Gramsci ve Louis Althusser'in Marksist literatüre katkıları incelenecektir. Bu inceleme dahilinde Marksist ve Post-Marksist yaklaşımların ideoloji kavramına yaklaşımları kapsamındaki tartışmalar ve fikir ayrılığının nedenleri tespit edilecektir. Çalışma akışında öncelikle ideoloji kavramının tanımı hakkında bilgi sunulurken, sonrasında Marksizm'in ideoloji yaklaşımı incelenecektir. İdeoloji kavramı bağlamında gerçeklik konusu, tikel koşulların değerlendirilmesi, çatışma ve dönüşüm konusu ele alınacaktır. Aynı konular post Marksist araştırmacıların yaklaşımlarında da ele alınacaktır. Bu bağlamda Marksistlerle fikir ayrılığına girdikleri kırılma noktaları tespit edilecektir.

1. İdeoloji

İdeoloji kavramı sosyal bilimlerin tümünde en zor kavram olarak tanımlanabilir (McLellan , 1986, s. 1). Kavrama olan yaklaşımların çeşitliliği ile beraber kavram kapsamındaki tartışmalarda çeşitlenmektedir. Terry Eagleton (2015, s. 18) ideolojinin on altı tanımının yapıldığını bildirmektedir. Kavram genel olarak insana ve topluma dair çok yönlü bir inanç sistemi olarak değerlendirilmektedir. İdeoloji terimini ilk kullanan Antoine Destutt de Tracy “düşünce ve eylem ideallerini görgül açıdan doğrulanabilir bir temele” oturarak hem fikirlerin eleştirisini yapmayı planlıyor hem de fikirler bilimi ortaya koymayı planlıyordu (Freedon, 2011, s. 11). Dönemin liberal düşünürleri bu bilimle “sağduyu kavramını en küçük unsurlarına kadar indirgemeyi ve bilimsel

kavrayış ve kontrolün kesin etkili araçları ile yeniden kurmayı ümit” etmişlerdi (Hall, Gustafsson, Lumley, Bluhm, & McLennon, 2014, s. 23). Denzau ve North’a (2000) göre “ideolojiler, bireylerin sahip olduğu zihinsel modellerin paylaşılmış çerçevesi olup hem çevrenin nasıl yorumlanması hem de çevrenin nasıl yapılandırılacağı konusunda bir reçete sunar” (Denzau & North 2000, s.24). İdeoloji kavramının tanımı hakkında tartışmalar sürüp giderken düşünürlerin genel olarak hemfikir olduğu tanım ideolojinin insan, toplum ve evrene ilişkin bir düşünce ya da inanç sistemini işaret eden bir kavram olduğudur (Ergil, 2015, s. 1).

Araştırmacıların ideoloji konusunda çeşitli tanımları vardır. Freeden’e (2011) göre ideoloji gerçekleri perdeleyen üniter bir sistemdir (Freeden, 2011, s.17). Metin Kazancı’ya (2006) göre ise “dünyayı nasıl görmek gerektiğini bildirir ve yaşam biçiminin yorumlanmasını sağlar. Yani belirli bir noktaya kadar *praksis*’e izin verir. İdeoloji kendilerini haklı görmek isteyen, göstermek isteyen egemen oluşuma yardım eder. O, bir dünya görüşüdür ya da dünya görüşünü temsil eder” (Kazancı, 2006, s. 57). Bu bağlamda ideoloji kavramına açıklık getirmeye çalışan araştırmacıların sorunsalı *gerçeklik* konusudur. İdeolojiler insan doğası, tarihsel olaylar, gerçekler ve gelecek olasılıklar hakkında iddia veya varsayımlar yaparak bir dünya tasviri ve yorumu yapmaya çabalar. Dünyayı olduğu gibi değil de olması gerektiği gibi hayal eden ve toplumları da bu hayal doğrultusunda yönlendirmeye çalışan ideolojiler “toplumsal, ekonomik ve politik ideallere ulaşmak için kabul edilebilir araçların” belirlenmesini sağlar. Farklı ideolojiler sosyal olarak paylaşılmış fakat birbiriyle rekabet eden felsefeleri temsil etmektedir. Yaşamın nasıl sürdürüleceği ve toplumun nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda görüşler ortaya koyan farklı ideolojiler farklı “sosyal, bilişsel ve motivasyonel” stillere sahiptir (Jost , Federico, & Napier, 2009, s. 309). Bu bağlamda farklı ideolojilerin gerçeklik yaklaşımı bir *çatışma* doğurmaktadır.

İdeoloji bağlamında gerçeklik konusu ve *tikel koşullar* arasında yakın bir ilişki vardır. Freeden’a (2011) göre ideoloji dinamiktir, gelip geçici bir doğası vardır. Tarihsel koşulların patolojik bir ürünüdür (Freeden, 2011, s. 23). Sürekli değişen koşullar kuram ve pratik arasında sürekli yeni bir değerlendirmeyi gerektirir. Marks ve Engels’e (2018) göre “burjuva çağını ötekilerden ayıran en önemli özellik; bütün toplumsal ilişkilerin sürekli alt üst olması, güvensizlik ve kaynaşmadır” (Marx ve Engels, 2018, s. 56). Bu bağlamda ideoloji kavramı kapsamında olgular değerlendirilirken tikel koşullar değerlendirme dahilindedir.

Eleştirel teorinin geliştirdiği tanımlar Marks'ın yaklaşımı üzerine şekillenmiştir. Marks'tan sonra ideoloji ile ilgili birçok çalışma yapılmış ve ideoloji farklı biçimlerde tanımlanmıştır (Kazancı, 2006, s. 69). Egemen ideolojinin dünyayı ve toplumu nasıl *dönüştürdüğü* ile ilgilenen Marks, dünyanın işçi sınıfının çıkarları doğrultusunda dönüşmesi için fikirlerini oluştururken araştırmalarını geçmiş ve mevcut koşulların incelemelerine dayandırmıştır. Geliştirdiği *tarihsel materyalizm* yöntemi ile egemen ideolojinin tahakküm ilişkilerini incelemeyi bir bilim haline dönüştürmüştür. Bu bağlamda dönüşüm konusu ideoloji kapsamında Post-Marksistlerin de ilgilendiği bir konudur.

1.1. Marksist İdeoloji Yaklaşımı

Egemen ideolojinin bilimi karşısında görüşlerini rasyonel bir temele oturtmak için “Alman İdeolojisinde” belirttiği gibi *tarih bilimini* benimseyen Marks'ın (Debord, 1996, s. 45) ideoloji yaklaşımı, bugün sosyal bilimlerin ve politikaların temel kavramı haline gelmiştir (Hall vd., 2014, s. 9). Dünyanın *dönüştürülmesini* yorumlayan Hegelci felsefeden etkilenen Marks tarih düşüncesi kavramından yola çıkarak tarihsel materyalizm yöntemini oluşturmuştur (Debord 1996, ss.44-45). Eski düzeni bozarak mevcut olan her şeyi tarihselleştiren burjuva ideolojisi, insanları emeği ve tarihi oluşturan mücadelelere girmeye zorlamıştı. Bu durum insanları ilişkilerini yanılısamlarından kurtulmuş, bir şekilde gözden geçirmeye mecbur bırakmıştır. Burjuvazinin yükselmesiyle başlayan uzun devrimci dönemde sınıf mücadeleleri ile *tarih düşüncesi*, tek bir akım içinde gelişmiştir. “Bu düşünce yani *diyalektik*, var olanın anlamını aramakla yetinmez ve var olan her şeyin yok olmasının bilgisine erişir ve onun hareketi içinde her ayrılık yok olur” (Debord 1996, ss.41-42). Bu bağlamda Marksist metodoloji tikel koşulların dikkate alınarak ve tarihsel koşulların değerlendirilmesi neticesinde oluşturulmuştur.

“*Dialectic*” yunanca dialektikos kelimesinden gelen söylem ve tartışma anlamına gelmektedir. Diyalektik her şeyin bir çatışma halinde olduğunu ve bu çatışmayı oluşturan tez ve anti tezdten yeni bir sentez doğacağını ve bu sentezinde yeni bir çatışma potansiyelini içerisinde barındırdığını, çünkü karşıt fikrini oluşturarak doğduğunu ortaya koyar. Diğer bir ifade ile Hegel'e göre her sentez, tanım olarak çelişkili bir unsur olan bir tezi içerir. Örneğin “iyi” tanımlandığında, aynı zamanda “kötü” de tanımlanmış olur. Her tanım bir birin de içkindir (Allan, 2007, s. 4). “19.

yy'in sonlarında Hegel arzu edilen toplumsal düzenin; karşıt güçlerin birbiri ile ilişkisinden doğacağını söylemiştir” (Marss, 2015, s. 143) . Diğer bir deyişle yeni bir çatışmanın kaynağı olan bu sentez aynı zamanda bir tezdur. Bu birbirini sürekli tetikleyen bilgi sayesinde çatışma devam eder ve bu süreçte toplumsal ilişkiler kurulur.

Hegel'e göre “hakikat her zaman somuttur.” Hakikate ulaşmanın yolu ise soyutlamaktır. Nasıl bir soyutlama yapılacağı ise “nesnel dünyayı, onun altında yatan yasallık ve zorunlu ilişkileri mümkün olduğunca sadık biçimde” yansıtmının yöntemi olan diyalektiktir (Woods & Grant, 1995, s. 66). Robin Hirsch'e (2003) göre “değişim ve etkileşim ile uğraşmak için diyalektik yaklaşımı kullanmak gereklidir. (...) Diyalektik mantık, resmi akıl yürütmeyi genelleştirir ve ötesine geçer” (Hirsh, 2003, s.2). Bu bağlamda diyalektik aynı zamanda dönüşüme dairdir. Çatışan güçlerin dönüşümleri ve egemenlik potansiyelleri ile de ilgilenir.

Marks görüşlerini olgunlaştırırken Hegel'in diyalektik yaklaşımından etkilendi. Hegel'in tarihsel sürece diyalektik bir şekilde yaklaşmasını benimserken Hegel'in idealizmini reddetti. Marks'a göre diyalektik, insanın kendi ihtiyaçlarını üretebilmesinde içkindi, idealizmde değildi. Buradan yola çıkarak tarihsel değişimlerin sebebini-dinamiğini- ekonomik sistemde ve bu sistemin oluşmasıyla doğal olarak ortaya çıkan antagonizmalarda-karşılıklarda- buldu. Marks'a göre ekonomik sistem içerisindeki çelişkiler sistemi yıkıma götürecektir, toplumsal yapıdaki değişiklikler neticesinde sosyalizme ve sonrasında doğal olarak komünizme geçilecektir (Allan, 2007, ss. 15-16).

İdeoloji konusunda düşünürler farklı yorumlar getirmiş olsa da tanımların çıkış noktası “çatışma teorisi” üzerine kuruludur. Çatışma teorisi, Karl Marks tarafından ortaya atılan ve sınırlı kaynakları rekabet nedeniyle toplumun sürekli bir çatışma içinde olduğunu öne süren bir teoridir. Toplumsal düzenin oydaşma ve uyumdan çok egemenlik ve iktidar tarafından sağlandığını savunur (investopedia.com, 2017). Marks'a göre tarihi şekillendiren en önemli dinamik sınıf çatışmasıdır (Topakkaya , 2008, s. 378)

Çatışmanın olduğu yerde çatışmanın yönetilmesi gibi bir durum kendisini göstermektedir. Bu çatışma gerçeği bağlamında egemen ideoloji tarafından gösterilen gerçekliği ve toplumsal dönüşümü ele alır. Marks'a göre ideoloji kavramının kendisi sinsi doğasını maskeleyerek gereksinimi duyar (Freeden, 2011, s.31). Ona göre burjuva ideolojisi toplumsal gerçekliğin öznelere bilincinde bir yanılsama ile oluşan bilgisi,

diğer deyişle yanlış bilinçtir (Gürçinar, 2015, s. 1). Marks işçinin yaşam koşullarını yanlış değerlendirmesini *camera obscura* örneği ile açıklar (Marks & Engels, 1976, s. 23). Latince *karanlık oda* anlamına gelen *camera obscura* ufak bir delikten yansıyan ışığın odanın içindeki yüzeyde ters bir görüntü oluşturmasıdır. *Camera obscura* “gözlemcinin kendi konumunu temsilin bir parçası olarak görmesini önsel olarak engeller” (Crary, 2010, s. 54). Marks bu mekanizmada görüntünün ufak bir delikle kontrol edilmesi ve böylece gerçeğin ters bir yansımasının elde edilmesini işçinin yaşam koşulları ile bağdaştırır. Ona göre insanların düşünceleri ve dünya görüşleri maddi yaşam koşullarından bağımsız düşünülemez. Üretici güçlerle girdikleri ilişkide işçinin gerçekliği görme imkânı maddi ilişkilerinden dolayı aynı *camera obscuradaki* kısıtlı ışık sızdıran delik gibi kısıtlıdır. Bu mekanizmada İşçi burjuvazinin ona dayattığı koşullardan dolayı kendi çıkarları aleyhinde ilerletilen pratikleri doğru değerlendiremez. Gözlemci olarak temsilin bir parçası olmayan işçi kendisine yabancılaşır ve bu koşullarda kendi sınıf çıkarlarının bilincine erişmesi engellenir. Bu yüzden ona göre kendi gerçekliğinin farkında olmayan işçinin bu yanlış değerlendirmesi -yanlış bilinç- ideolojidir. Marks, işçinin içinde bulunduğu koşulların onun gerçekleri görmesini engellediğini savunur. İşçi gerçeklere *buğulu gözlüklerle* bakmaktadır. Gerçekler çarpıtılmıştır. Ona göre gerçekler aynı *camera obscuradaki* gibi baş aşağı görünmektedir (Marks ve Engels, 1976, s. 23).

Marks kapitalizmi yıkıma götürecek dinamik olarak, kapitalizmin doğasında olan gelir bölüşümü eşitsizliğini işaret eder ve sınıf çatışması kavramını geliştirir (Allan 2007, s.17). Max Weber’in işaret ettiği üzere gelir eşitsizliğinden doğacak sınıf çatışması aynı zamanda meşruiyet sorgulamasını da beraberinde getirecektir. Bu bağlamda Weber’e göre insanın düşünme süreci ve düşüncelerini etkileyen değerler ekonomik yapıyı da değiştirecek bir güce sahiptir. Weber bu yaklaşımı ile Marksizm’in ekonomik dogmatizmine bir eleştiri getirir, toplumsal yapının oluşumunda önemli bir etkisi olan kültür konusunu öne çıkarır (Giddens, 2012, s. 52). Weber’e göre “Sistemin bütün baskıları sistemin devamlılığı için meşru kılınmalıdır. Dolayısıyla, meşruiyet, çatışma fikrinde karşılaşılan kritik konulardan biridir”. Weber, sınıf konusunun Max'in ön görülerinden daha karmaşık olduğunu ve toplumsal eşitsizliğe katkıda bulunan diğer faktörlerin olduğunu, en önemlisinin statü ve güç olduğunu savundu (Allan, 2007, s. 212). Weber’in iktidarın kurulmasında ekonominin salt ezici güç olmadığını, düşünce

ve inançların eş değer öneme sahip olduğunu belirtmesi ile, ideoloji bağlamındaki görüşlerin Marksizm'in eleştirisi ile şekillenmesinin önünü açtı.

1.2.Post-Marksist ideoloji Yaklaşımı

Marks'tan sonra Marksist literatüre katkıda bulunan Antonio Gramsci ve Louis Althusser gibi düşünürlerin çalışmaları ekonomiyi ihmal eden kültürel indirgemeci çalışmalar olarak tanımlanarak Marksist düşünürler tarafından eleştirilmektedir (Çelenk, 2008, ss. 13-14). Nicolas Garnham (1995) "Ekonomi Politik ve Kültürel Çalışmalar: Birleşme mi Boşanma mı?" başlıklı çalışmasında iki yaklaşım arasındaki çatışmaya detaylıca yer vermiştir. Özellikle ideoloji konusunun iki fraksiyon arasında önemli bir tartışma konusu olduğuna dikkat çeker.

Toplumsal mücadelenin bugünkü sınırlarını açıklamak için çalışmalarını ilerleten eleştirel düşünürlerle (Althusser, 2014, s. 14), Klasik Marksist düşünceyi benimseyen düşünürler arasında tartışmalar sürüp gitmektedir. Eleştirel teorinin içerisindeki bu tartışmada düşünürler Marks'in kültürü ihmal ettiğini ve sadece Avrupa kıtasıyla sınırlı kaldığı -Stuart Hall-, ideolojiyi yanlış anladığı -Michel Foucault- ve bugün Marksizm'i takip eden klasik Marksist araştırmacıların günün tikel koşullarını yeterince değerlendirmedikleri -David Harvey- gibi çeşitlenmektedir.

Klasik Marksistlerin toplumsal mücadeleyi zayıflattıkları eleştirilerine rağmen düşünürler, Marksist kuramdan da faydalanarak bugünün gerçekliğini, toplumsal ilişkilerini ve mücadele biçimlerini özgül koşulları değerlendirdiklerini belirtmektedir. Düşünürler, Marksist eleştirileri bugünün koşulları ve Marks dönemi *koşulları* arasında çok fark olduğunu veya eleştirilerin aksine özgül koşullara göre değerlendirme yapıp Marksist literatüre katkı yaptıklarını belirterek eleştirilere yanıt vermektedir (Althusser 2014, s.14).

Marksist bir kuramcı olan Louis Althusser "İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları" adlı çalışmasında kültür ve ideoloji ilişkisi hakkında önemli tespitlerde bulunarak ideoloji kavramını açıklamaya çalışır. Kültürel indirgemeci yakıştırmasıyla klasik Marksistlerin eleştirisine maruz kalan Althusser "(...) devletin ideolojik aygıtlarında yaşanan sınıf mücadelesini anlamak ve başkaldırını gerçek ölçütlerine çekmek" üzere çalışmasını ilerlettiğini, çalışmasına " sınıf mücadelesinin içini boşaltacak", "işlevselci" ve de "sistemci" şeklinde yapılan eleştirileri net bir dille ret

etmektedir (Althusser 2014, s.14). Kendisini Marksist olarak tanımlayan Gramsci de üst yapı kuramcısı olarak tanımlanmaktadır. Klasik Marksist yaklaşımlar Gramsci ve Althusser'in "kültürü ekonomiden koparttıkları" gerekçesiyle eleştirirken, Metin Kazancı (2005) Althusser olmadan ideoloji tanımının eksik olacağını belirtmektedir. Althusser'in geniş ölçüde Gramsci'nin görüşlerinden etkilendiği göz önünde bulundurulduğunda, Marksizm'e eleştiri getiren Gramsci ve Althusser'in görüşlerinin literatüre katkısı açısından önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda bu araştırmacıların Marksizm'i eleştirerek gelişen ideoloji yaklaşımları incelenecektir.

1.2.1. Antonio Gramsci (1891-1937)

Marks aydınlanma ile üretim dağıtım ve tüketim ilişkilerinin değişmesiyle oluşan yeni koşulları değerlendirerek ideoloji kavramının tanımına ulaşmaya çalışmaktadır (Hall vd. 2014, ss.7-8). Marks ve Engels 18. Yüzyıl Roma ekonomisinden çağdaş toplumda aile yapısının çözülmesine ve hukukuna kadar inceleyerek görüşlerini kavramsallaştırmıştır (Erdoğan, 2007). Dönemin koşullarını inceleyip analizlerinde gerçeklere ulaşan Marks'ı takip eden Antonio Gramsci'de kendi döneminin tikel koşullarını inceleyerek literatüre katkıda bulunmuştur. Marks'ın dönüşüm fikirlerinden etkilenen Gramsci proleter egemenliğin kurulması için gereken hareket yasalarını ve pratiklerini Hegemonya kavramı ile geliştirmiştir.

Eric Hobsbawn'ın "Gramsci Kitabı'nın" sunuşunda Gramsci'yi "politik militan" olarak nitelendirmesini sağlayan sebep Gramsci'nin değişim çabasıdır (Forgacs, 2012, s. 229). Gramsci fikirlerin eyleme nasıl geçirileceği ile ilgilenir. Gramsci'nin değişim çabaları ile sorguladığı soruların temelinde burjuva ideolojisi vardır. Gramsci küçük azınlığın çoğunluğa nasıl hükmettiğini merak ediyordu (Yaylagül, 2010, s. 109). "Gramsci, Avrupa ve yeni dünya arasındaki ilişkilerin konusunu bir kenara bırakır ve fordizmin yaygınlaşması ve endüstriyel devrimin akılcılaştırılması ülküsü altında gizlenen ve şirket örgütlenmesini aşarak toplumsal yönetimin bütününe ulaşmayı amaçlayan değişimi sezer" (Mattelart, 2016, s. 62). Dönemin bu gelişmelerini analiz eden Gramsci Hegemonya kavramı ile ideolojinin nasıl kurulduğunu ve devam edebildiğini açıklamaya çalıştı.

Gramsci'nin klasik Marksist düşünümünden ayrıştığı nokta mücadelenin politik alandaki biçimidir. Gramsci etik-politik -diğer bir deyişle toplumu bir arada tutan ideolojik ahlaki ve kültürel çimentoya ilişkin -iç görülerden yararlanan bir yaklaşım

geliştirdi (Forgacs 2012, s.230). Gramsci'ye göre Marks geleneksel kapitalizmin gelişimi ve krizleri hakkında ve ilişkilerinde genel tahmin yürütmekte güçlüydü fakat “siyasal iktidar biçimlerinin, toplumsal sınıflar ve siyasal temsil ile kültürel ve ideolojik biçimleri arasında somut ilişkilerin (...) ayrıntılı analizi konusunda zayıftı” (Daşar , 2014, ss. 19-20). Praksisci bir düşünür olarak toplumsal değişim yöntemlerini arıyordu. Gramsci'ye (2012) göre değişen sosyo-ekonomik koşullar kendi başına siyasal değişim üretmez. “Böylesi değişimlerin mümkün olacağı koşulları oluştururlar sadece. Değişimin yaratılmasındaki en önemli unsur siyasal platformdaki güç ilişkileri, muhalif güçlerin siyasal örgütlenme ve savaştanlık derecesi, örgütlenme başarısı gösteren siyasal ittifaklar gücü ve onların ideolojik alanda mücadeleye hazırlıklı olma hususundaki siyasal bilinç düzeyleridir” (Forgacs, 2012, ss. 229-330).

Marksin çatışma yaklaşımından yola çıkarak görüşlerini geliştirmişti. Gramsci ise Marks'ın çatışma yaklaşımına *uzlaşmazlık* olarak yaklaşır. Çatışmanın doğasında olan uzlaşmazlığın beraberinde getirdiği egemenlik potansiyeli ile ilgilendi. Kapitalist toplumun temelini oluşturan rekabete politik açıdan yaklaşır. Hiçbir gücün açık şiddetle ayakta kalamayacağı savından hareketle, politik iktidarın rekabetten kaynaklanan kendi arasındaki tartışmalara son vermek için toplumsal temasa geçmek ve güç ilişkileri içerisinde evrimleşmek zorunda kalacağını, aksi takdirde kalıcı ve tehlikeli bir krizle baş başa kalacağını belirtir. İktidarın sürükleneceği bu krizi ise proleter egemenliğin yükselişi için bir fırsat olarak değerlendirir (Forgacs , 2012, s. 52). Marks devrimin kanlı olacağını savunurken, Gramsci kapitalizmin dinamikleri hakkında daha detaylı analizler sunar ve devrim çözümünü politize olmak olarak işaret eder. Gramsci'nin kapitalizmin krizine yaklaşımı Marks'ın aksine kapitalizmin zaafları hakkında daha derinlemesine bilgi sunar.

Kapitalizmin zaaflarının işçi sınıfının egemenliği için nasıl kullanılabilceğinin bilgisini ise hegemonya kavramı ile sistematikleştirir. Levent Yaylagül'e (2010) göre “Gramsci genelde hegemonya kavramından toplumu yöneten elit bir azınlık grubun toplumun diğer kesimleri üzerindeki ideolojik ve kültürel kontrolünü anlıyordu” (2010, ss.109-110). Yönetimi elinde bulunduran azınlık emek kurum olan devlet ve dolayısı ile devlet organlarına ve kitle iletişim araçlarına sahiptir. Organik aydınlar din adamları öğretmenler kitle iletişim alanında çalışan kişiler gibi kitlelerle muhatap olan ve fikir verme görevi olan kişilerin ve kurumların egemen görüşlerin yayılmasında önemli bir yeri vardır. Bunlar gündelik dili -toplumun genelinin anlayabileceği dili- kullanarak

egemen görüşlerin yayılmasına aracılık edecektir. Sivil toplum araçları sağduyuyu kamuoyuna - fikirleri onaylanmış ortak fikirlere- dönüştürerek toplumun eylemlerini kontrol etmektedir. Sağduyu egemenlik altında yaşayan toplumlara, egemenlik altında yaşamının yollarını gösterirken sürekli kendisini yeniler. Değişen maddi toplumsal gerçekler toplumlara yaşanan tecrübeler sayesinde sistemin noksan yönlerini hatırlatırken, rızanın devamlı yeniden üretilmesi ve kazanılması gerekir. Sağduyu sürekli dönüşüm içerisindeki hareketli bir olgudur (Yaylagül 2010, ss.112-113). Marks'ın tarihsel materyalizmin yöntemini kullanan Gramsci kendisinden önceki koşulların ve mevcut koşulların değerlendirmesi konusunda Marks'ın ötesine geçer. Gramsci'nin hegemonya kavramının başarısı özellikle yaşadığı dönemin koşullarını değerlendirmekte, Marks'ın kendi dönemini değerlendirmesinden daha başarılı olduğunu göstermektedir. Marks kitlelerin ekonomik koşullarına bağımlı olarak bilişsel bir dönüşüm ile devrim yapılmasını hedeflerken, Gramsci ekonomik koşulların mevcut şartlarda radikal bir devrimle değiştirilmesinin mümkün olmadığını görmüş ve kültür konusuna eğilerek alternatif bir devrim metodu geliştirmiştir.

Gramsci, sivil toplumun “egemen grubun toplum genelinde uyguladığı hegemonya işlevine karşılık düştüğünü ifade eder.” Devletin baskı araçlarına karşı mücadele sivil toplum ile olacaktır (Dural, 2012, s.313). Hegemonya kavramı hükmedenle yönetilen arasındaki çelişkiyi açığa çıkartan ve yeni bir tarihsel blok kurulmasının yöntemlerini işaret eden bir kavramdır. Hegemonyanın işaret ettiği pratikler Marksist düşünümün izini sürdüğü proleter diktatörlüğün yönetimi nasıl ele geçireceğidir (Dural, 2012, s. 312). Proleter devrim için geliştirdiği bu strateji sebebiyle üstyapı kuramcısı olarak nitelendirilmektedir. Gramsci'nin gerçeklik yaklaşımı eleştiriden ziyade, burjuva ideolojisinin ilerlettiği stratejileri ilerleterek egemen sınıfın karşısındaki ötekileri örgütleyecek yeni bir gerçeklik yaratmaktır. Bu isteğini sınıf temelli ifade etmiş olması, kendisini Marksist ve üst yapısalıcı olarak tanımlayan araştırmacılar arasında sürüp giden tartışmanın kaynağını oluşturmaktadır.

Gramsci öncelikle yapılarda maddi koşulların ortaya çıkması esasına göre fikirlerini geliştirir. Bu bağlamda klasik Marksist düşünceden kopmaz. Değişen koşullara bağlı olarak ‘toplumda yeni veya daha ileri üretim ilişkilerinin oluşturulması yönünde bir talebin yaratılması’ konusu çalışmalarına yön verir. Eski üretim ilişkilerinin sağladığı koşullardan memnun kalmayan sınıflar arasında, ‘yeni arayış ve ittifaklar izlenecektir’. Bu durum “eskiyi savunan güçlerle yeniyi talep edenler arasında, önce

kopukluk, sonra talepkarlar sathında yeni tarihsel bloğun kurulması” şeklinde sonuç bulacaktır. Daha sonra siyasal egemenlik boyutuna doğru bir yönelme olacaktır (Dural 2012, s.317). Gramsci'nin görüşlerinin Althusser'in çalışmaları üzerinde önemli etkisi olmuştur.

1.2.2. *Louis Althusser (1919-1990)*

İdeoloji konusunda literatüre önemli katkılarda bulunan Althusser'e göre ideoloji Marks'ın iddia ettiği gibi yanlış bilinç değildir. Zihin ideoloji üretmez. İdeoloji “gerçekliğin bir temsili olmayıp tam tersine bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla ilişkilerinin hayali (imgesel) bir temsili” olduğunu vurgulamaktadır (Kazancı'dan aktarılan Althusser, 2006, s.57). Ona göre ideoloji bir ilişkiler tasarımıdır (Gürçınar, 2015, s. 450). Althusser'in (2011) ideoloji açıklaması ideolojiyi yanlış bilinç olarak tanımlayan Marksizm'den kopuş noktası olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir kopuş noktası da ideolojinin *tarihi yoktur* savıdır. Marks batı burjuvazisinin eleştirisini yaparken dinin toplumsal yapı üzerindeki etkisini hesaba katarak sistem eleştirisi yapmıştır. Althusser ideolojinin tanımını dinler öncesi tarihe dayandırarak Marksist yaklaşıma katkıda bulunmuştur. Althusser'e göre insanın olduğu her yerde ve zamanda sınıf mücadelesi vardır. Kendi varlığını yaratma çabasındaki insan diğer insanlarla iletişime girerek sosyal ekonomik ve politik ilişkiler kurar. İnsanlar gerçek tarihsel yaşam süreçleri içerisinde vardır. Onların doğasını belirleyen de girdikleri toplumsal ilişkilerin tamamıdır (Yaylagül, 2010, s. 9), (Akpolat , 2007, s. 57). Bu iletişimin sürekliliği belli kaidelere ve kurallara uyularak bu bağımlılık ilişkisinin devamına bağlıdır. İnsan bu toplumsal ilişkiler sırasında özgürlüğünü kaybeder. Uygarlık toplumsal yaşamın gereği olarak kapsamlı bir özgürlük koşulları oluşturur (Silier, 2016, s. 76). Gerçeklik, dönüşüm ve çatışma durumlarının hepsi bu koşullara bağlıdır.

Althusser *egemen ideolojinin* çok uzun süren bir sınıf çatışmasının sonucunda oluştuğunu ortaya koymaktadır. İdeoloji toprak aristokrasisini, “mücadele biçimleri arayan yeni sömürülen sınıf” üzerinde hegemonya kurarken burjuva sınıf fraksiyonları arasındaki çelişkilerin üstesinden gelip burjuva birliği sağlamak için bir iç mücadele vermektedir (Althusser, 2014, s.12). Althusser (2014) Marks'ı destekleyerek “bir toplumsal oluşumun üretimde bulunurken üretim koşullarını da yeniden üretmezse, yaşamını bir yıl dahi sürdüremeyeceğini çocuk dahi bilir” demektedir (Althusser, 2014, s.35). Toplum dayatılan koşullara Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA) zorlamasıyla rıza

göstermektedir. DIA'ların "işlevi egemen ideoloji yaymaksa direniş vardır, direniş varsa demek ki mücadele vardır (...)" (Althusser, 2014, s.14) ifadeleriyle ideoloji açıklamasını Hegelci bir çatışma prensibine dayandırmaktadır.

Althussere göre, burjuva ideolojisi toplumu her ne kadar birey olarak değerlendirirse de bireylerin tercihlerinin arzularının ve isteklerinin oluşumunda toplumsal pratikler belirleyicidir. Bunlar doğuştan gelen özellikler değildir, sonradan öğrenilir. Bu sebepten toplumsal yaşamın gereği olarak diğer insanlarla iletişimde bulunduğumuzda yaptığımız pratikler – öğrenmek, okumak, yazmak, ibadet etmek, dayanışma içinde olma faaliyetleri yaptığımız bütün alanlar- bize nasıl davranmamızı hangi koşullarda ne istememizi öğreterek devletin ideolojik aygıtı görevini üstlenir. Bu yüzden sendikalar, okullar, kiliseler ve medya gibi kurumlar kitlelere ideolojik mesajları empoze ederek ortak eylemlerini belirleyen ideolojik aygıtlardır.

Althusser'e göre ideoloji insanları 'özne' olarak çağırır. "İdeoloji üretiminde veya üretilen ideolojinin dağıtımında Althusser'in ileri sürdüğü devletin ideolojik aygıtlarının azımsanamayacak rolü bulunmaktadır" (Gürçınar 2015, s.450). Toplumsal yapının devamlılığını sağlayan normlardan biri olarak dile eğilir. Toplumlarda bireye isim koyma ritüelinin ideolojinin kurulma işlemlerinden biri olduğunu savunur. İsim verme kişiye görevler ve anlamlar yükler. Böylece toplumsal düzende görev taksimi yapılarak sistemin devamlılığı sağlanır. Anne, baba, kadın, çiftçi gibi isimlendirmeler kişilerin toplum içerisindeki görevlerinin oluşmasını sağlarken diğer bireylerinde görevlerinin belirlenmesini sağlar. Örneğin anneye yönelik adlandırılan görevler aynı zamanda babanın ve çocuğun toplum içerisinde görevlerini tanımlar. İsimlendirme yoluyla yapılan ayrımların hepsi ideolojiktir. Böylece sistem içerisinde görevlerini, yapmaları ve yapmamaları gerekenleri bilen bireyler sisteme rıza göstererek devamlılığını sağlamaktadır. Rızanın sürekli yaratılması gerekliliği, sürekli bir dönüşüme denk düşmektedir.

Althusser'in Marksizm'den en önemli kopuş noktası Gramsci ile kesiştiği noktadır. Althusser'e göre ideoloji medyanın dahil olduğu sivil toplum kurumları tarafından üretilir ve bu kurumlar tarafından üretilen fikirler eylemlerinde – pratiklerinde-somut hale gelir. İnsanların yapıp etmelerini somut hale getiren ideoloji fikir ve eylem arasındaki ilişkinin nasıl olacağını çıkar sahiplerinin amaçları doğrultusunda şekillendirir.

SONUÇ

Gramsci, Marks'ı ideoloji konusunda kültürel boyutu ihmal etmekle suçlarken hegemonyanın çalışma alanı olarak toplumsal pratiklerin kültürel boyutuna odaklanmıştır. Gramsci'ye göre kültür ekonomiden bağımsız-özerk-bir ideoloji alanıdır. Nitekim Althusser'de ideoloji tanımını sosyal ilişkilerde kurumlar aracılığı ile üretilmesine dayandırarak toplumsal pratiklerin kültürel yönüne odaklanmaktadır. Marksist yaklaşım ise toplumsal pratiklerin ekonominin yansıması olduğu görüşündedir. Kendi varlığını yaratma çabasındaki insan-daha basit bir deyişle- hayatta kalmak için üretmek zorunda olan insan –diğer insanlarla iletişim kurarak –örneğin ürettiği ürünü ihtiyacı olan başka bir metayla değış tokuş ederken başka insanlarla kurduğı iletişikle- hayatını devam ettirir- varlığını yaratır. İnsanın kendi varlığını sürekli yaratması için bu değış tokuş ilişkilerinin düzenli ve sürekli olması gerekir. Bu sürekli ilişkilerin düzeni kültürdür. İlişkilerin devamlılığı için düzeni bozmayı engelleyici kaideler-normlar ananeler – koyulur. Bu ilişkileri düzenleyici-yani toplumsal yaşamı sürekli kılıcı-kaidelerin tümü kültürdür. Bu sebeple kültürü yaratan etkenler insanların ekonomik koşullarıdır.

Kültür ekonomik koşullara bağımlı olarak ortaya çıkmış olsa da aynı zamanda ekonomi üzerinde düzenleyici bir etkiye sahip gücüde içerisinde barındırır. Bu bağlamda ekonomi ve kültür ideoloji bağlamında iki önemli konudur. Marksistler ve post Marksistler arasındaki tartışmanın kaynağı temelde bu görüşe dayanmaktadır. İki fraksiyon arasındaki metodolojik yaklaşımın farklılığı bu ayrılıklığı meydana getirmiştir. Marks'tan sonraki düşünürler kendi tikel koşulları içerisinde kavramları ele alarak toplumsal çözümlmeleri ilerletmiştir. Dogmatik Marksistlerin klasik Marksist sınırların dışına taşan herhangi bir yaklaşıma karşı çıkması tartışmaları alevlendirmektedir. Tikel koşulların eksik değerlendirmesi kapsamında, klasik Marksistlerin ideolojinin sunduğı gerçekliğe getirdiğı yorumlar, Post-Marksistler açısından yeni bir tartışma konusu oluşturmaktadır. Bu tez ve anti tez savaşı içerisinde akademik bilgi de kendi dönüşümünü yaşamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akpolat , T. (2007). Durkheim'dan Giddens'a Pozitivist Sosyoloji. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 53-87.
- Allan, K. (2007). *The Social Lens: An Invitation to Social and Sociological Theory*. USA: Pine Forge Press.
- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (A. Tümertekin, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bonefeld, W. (1996). Money, Equality and Exploitation: An Interpretation of Marx's Treatment of Money. W. Bonefeld , & J. Holloway içinde, *Global Capital, National State and the Politics of Money* (s. 178-209). London: Macmillan Press Ltd.
- Coser, L. (2007). Conflict and Critical Theories. K. Allan içinde, *The Social Lens: An Invitation to Social and Sociological Theory* (s. 221-241). USA: Pine Forge Press.
- Crary, J. (2010). *Gözlemcinin Teknikleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çelenk, S. (2008). *İletişim Çalışmalarında Kırılmalar Uzlaşmalar*. (S. Çelenk, Dü.) Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Daşar , E. (2014). *Günlük Gazete Karikatürlerinde Hegemonyanın İnşası ve Rızasının Üretimi: Saliha Memecan Karikatürleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazatecilik Anabilim Dalı.
- Debord, G. (1996). *Gösteri Toplumu*. (O. Taşkent. A. Ekmekçi, Çev.) İstanbul: Ayrıntı

Yayınları.

- Denzau , A. D., & North, D. C. (2000). Shared Mental Models: Ideologies and Institutions. S. L. Popkin, A. Lupia, M. D. McCubbin, A. Lupia, M. D. McCubbins, & S. L. Popkin (Dü) içinde, *Elements of Reason: Cognition, Choice, and the Bounds of Rationality* (s. 23–46). New York: Cambridge Univ. Press.
- Dural, B. (2012). Antonio Gramsci ve Hegemonya . (39), 309-321.
- Eagleton, T. (2015). *İdeoloji*. (M. Özcan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Erdoğan, İ. (2007). Karl Marx: İnsan, Toplum ve İletişim. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*(25), 199-228.
- Ergil, D. (2015). İdeoloji Üzerine Düşünceler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 38(1), 69-95.
- Forgacs, D. (2012). *Gramsci Kitabı - Seçme Yazılar 1916-1935*. (İ.Yıldız, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Freedden, M. (2011). *İdeoloji*. (Hakan Gür, Çev.) Ankara: Dost Kitapevi.
- Gürçınar, P. (2015). Althuser ve Marks'ın İdeoloji Kavramlarının Karşılaştırması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 449-457.
- Garnham, N. (1995). Political Economy and Cultural Studies: Reconciliation or Divorce? *Critical Studies in Mass Communication*, 12(1), 62-71.
- Giddens, A. (2000). *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. New York: Routledge.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. (C. Güzel, Dü.) İstanbul: Kırmızı Yayınları .
- Hall, S. (1980). 'Encoding/decoding'. In Centre for Contemporary Cultural Studies ,.

Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 128-138.

Hall, S. (2008). Kültürel Çalışmalar ve Terorik Mirası. S. Çelenk, & S. Çelenk (Dü.)

İçinde, *İletişim Çalışmalarında Kırılmalar Uzlaşmalar* (S. Çelenk, Çev., s. 85-

114). Ankara: De Ki Yayıncılık.

Hall, S., Gustafsson, G., Lumley, B., Bluhm, W., & McLennon, G. (2014). *İdeoloji*

Üzerine. (F. Şahin, Çev.) İstanbul: Pales Yayınları.

Harvey, D. (2013). *Asi Şehirler*. (A. D. Temiz, Çev.) İstanbul: Metis Yayın Evi.

Hirsch, R. (2003). Dialectics and Logic. *Cultural Logic*, 1-28.

Hitchcock, L. (2012). *Kuramlar ve Kuramcılar*. (S. Pekşen, Çev.) İstanbul : İletişim

Yayınları.

Marx, K., & Engels, F. (2018). *Komünist Manifesto*. (T. Bora, Çev.) İstanbul: İletişim

Yayınları.

Marks, K., & Engels, F. (1976). *Seçme Yapıtlar*. Ankara: Sol Yayınları.

investopedia.com. (2017, Eylül 9). *Conflict Theory*. Investopedia:

<http://www.investopedia.com/terms/c/conflict-theory.asp> adresinden alındı

Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2009). Political Ideology: Its

Structure, Functions, and Elective Affinities. *The Annual Review of*

Psychology, 307-337.

Kazancı, M. (2006). Althusser, İdeoloji ve İdeoloji ile İlgili Son Söz. *İstanbul*

Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 67-93.

Marss, T. (2015). *İllüminati*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Mattelart, A. (2016). *İletişimin Dünyasallaşması*. (H. Yücel, Çev.) İstanbul:

İletişim Yayınları.

McLellan , D. (1986). *Ideology*. Minneapolis: Univ. Minn. Press.

Purvis , T., & Hunt, A. (2014). Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji...
Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi,
1, 9-36.

Silier, Y. (2016). *Özgürlük Yanılsaması Marks ve Rousseau*. İstanbul: Yordam Yayınları.

Topakkaya , A. (2008). Tarihsel Materyalizm Bağlamında Marx'ı Yeniden
Okumak. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 378-395.

Woods , A., & Grant, T. (1995). *Reason in Revolt: Marxist Philosophy and
Modern Science*. Wellred Publications.

Yaylagül, L. (2010). *Kitle İletişim Kuramları*. Ankara: Dipnot Yayınları.